

Pozorište grada – zadnja linija odbrane

Nataša Nelević

Na završetku 22. Jugoslovenskog pozorišnog festivala „Bez prevoda“ (Užice/Srbija, novembar 2017), stručni žiri¹ je odlučio da specijalnu nagradu Ardalion dodijeli predstavi „Moja fabrika“ Bosanskog narodnog pozorišta iz Zenice (BiH). Uprkos primjedbama na račun „umjetničkog utiska“, članovi/ice žirija saglasili su se da predstava zaslužuje specijalnu nagradu zbog – kako je navedeno u obrazloženju – *posvećenosti problemima sopstvene zajednice*.

U obrazloženju se ne objašnjava šta je to „sopstvena zajednica“. Čini se da se pretpostavlja da pojam „sopstvena“ jasno ukazuje na neposrednost kao temelj zajedništva i da je samim tim razumljivo o kakvoj zajednici je riječ. Iz ovakvog obrazloženja zaključuje se da upravo ovakva zajednica za nas trenutno ima najveću važnost, da nam ona u najvećoj mjeri obezbjeđuje okvir za traženje odgovora na pitanje – na koji način danas možemo da ostvarimo svoju društvenost i time potvrdimo svoju ljudsku prirodu² i da pozorište zato treba da se posveti ovakvoj zajednici jer, inače – zašto bi ova predstava zasluživala specijalnu nagradu zbog „posvećenosti sopstvenoj zajednici“?

Grad – paradigma postmoderne društvenosti

„Sopstvena zajednica“ o kojoj je riječ u predstavi „Moja fabrika“ je zajednica ljudi koji dijele isti urbani prostor. Iako je naslov predstave „Moja fabrika“, ovdje su u prvom planu grad Zenica i urbani identitet ovog grada u čijem nastanku je fabrika - Željezara imala posebno mjesto.

Ovo interesovanje za urbani identitet i gradske zajednice nije usamljeno, ni u pozorištu ni izvan njega. Naprotiv, svjedočimo porastu istraživačkih interesovanja za različite aspekte gradskog života i grananju novih interdisciplinarnih pristupa kojima se proširuje polje istraživanja grada

¹ Članica žirija bila je i autorka ovog teksta. Ostali članovi/ice žirija bili su: Dejan Mijač, Željka Turčinović, Radivoje Dinulović i Zoran Ljutkov.

² Karl Marks: Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.

i gradskog života. Takođe, lokalna zajednica kao okvir političkog organizovanja ljudi dobija sve značajnije mjesto u institucionalnim i aktivističkim agendama, pozorišnim i drugim kulturnim i političkim praksama. Povećan interes za grad može se dovesti u vezu sa narastajućom sviješću o urušavanju urbanog identiteta gradova usljed hiper-urbanizacije, prenaseljenosti, rasta životnog standarda gradskog stanovništva, enormnog porasta potrošnje i drugih globalnih procesa koji dovode u pitanje onaj registar obilježja gradskog života koja – uspostavljajući sklad između pojedinca i zajednice, čovjeka i njegovog okruženja, duhovnog i materijalnog – garantuju održivost civilizacijskih pregnuća. U različitim istorijskim i lokalnim kontekstima pojavljuju se i posebni uzročnici ugrožavanja urbanih identiteta. Mi koji živimo u državama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije imamo vlastite istorije nestajanja tih identiteta: građanski ratovi, nacionalističke i ideološke intervencije, siromašenje gradskog stanovništva, atmosfera društvenog beznađa, besomučna tranzicijska eksploatacija gradskih resursa – sve su to okolnosti koje su tokom posljednjih tridesetak godina bile ekstremno neprijateljske prema nasljeđu urbanih kultura.

Savremeno interesovanje za grad povezano je sa posebnim značajem koji grad ima u savremenim diskursima društvenosti. Grad i gradska zajednica imaju izuzetno važnu ulogu u savremenim debatama o mogućnosti uspostavljanja humanih oblika zajedništva u uslovima ekspanzije onih oblika društvenosti koje globalno generiše i nadzire neoliberalni kapitalizam. Na takav značaj grada ukazuje, između ostalog, i široko rasprostranjena percepcija lokalne zajednice kao posljednjeg utočišta u kojem je još moguće ostvariti kontrolu nad životom i praktikovati „autentičnu“ društvenost. Takođe, uprkos insistiranju na lokalnom karakteru ovih zajednica kao garanciji njihove društvene samo-kontrole, projekcije društvenosti koje vežemo za grad sežu mnogo dalje i tiču se civilizacijskih procesa. Nije riječ ovdje o metonimijskoj intervenciji: grad nije samo znak, već i glavno, ili možda jedino civilizacijsko poprište. Ako u savremenom svijetu grad „postaje nešto što se može nazvati sudbinom“³, onda se svaki razgovor o gradskim oblicima društvenosti zapravo tiče naših ukupnih, civilizacijskih kapaciteta za nove oblike humanog zajedništva.

Nakon svih transfiguracija koncepta kolektivizma i njegovih raznolikih, često poražavajućih istorijskih manifestacija; poslije svih kolektivističkih ekstaza i pokajničkih individualističkih otklona od svakog oblika mi-identiteta – danas otkrivamo da ne možemo odustati od „autentične“ društvenosti. Ali, kakva je ta „autentična“ društvenost koja je po mjeri naše

³ Lj. Pušić, Urbani život i prepoznavanje društva, *Sociologija sela* 43 (2005), 752.

savremenosti? Savremeni autori raspravljaju o novim formama kolektivizma u postmodernom društvu tragajući za osnovama novih oblika povezivanja ljudi, njihovim uzrocima i posljedicama. Analizira se proces preobražaja modernističkih oblika kolektivizma nakon Drugog svjetskog rata, način na koji je *mnoštvo* koje je u liberalno-demokratskoj tradiciji stajalo nasuprot kolektivitetu - Jednom, koje je predstavljalo jedinstveni narod kao zajednicu koja konvergira u državnom jedinstvu, postalo nosilac novih kolektiviteta⁴; ukazuje se na formiranje novih kolektiviteta oko promjenjivih i raznolikih identiteta koje je kolektivizam posle modernizma oberučke prihvatio⁵, a koji nastaju kao privremeni, promjenjivi oblici udruživanja, kao neposredan odgovor na određeni kontekst, realnu potrebu i iskustvo, kroz mobilizaciju i udruživanje mišljenja, djelovanja i pamćenja kolektiva. Na tim osnovama – uvažavajući prošla iskustva i odustajući od nade da je moguće ukinuti globalne ideološke i ekonomske uslovnosti koje poražavaju humanističke paradigme društvenosti – pokušavamo da isprojektujemo moguću humanu zajednicu, možda ograničenog, ali izvjesnog otpora.

Dok razmišljamo o tome da li je i kako je moguće suprotstaviti se neoliberalnim konzumerističkom kolektivizmu, dekontaminirati polje društvenosti i u suženom prostoru slobode uspostaviti nekompromitovane i vitalne oblike zajedništva, sve češće upiremo pogled u grad kao prostorni i društveno-politički okvir u kojem je možda moguće ostvariti taj projekat. Pretpostavlja se da fizička bliskost ljudi koji zbijeno žive na istom – gradskom prostoru, veliki opseg njihovih zajedničkih interesa, neophodnost zajedničke brige za opstanak gradske zajednice i svih vrijednosti urbane kulture koje mogu nastati u takvom kontekstu – garantuju neposrednost koja može da neutrališe upliv apstraktnih kolektivističkih identifikacija i eliminiše ili barem smanji posredovanje globalnog kapitala u odnosima između ljudi. Gradski kolektiv, zajednica građana/ki nije u identitetskom smislu zajednica različitih već zajednica koja uključuje mnoge zajednice različitih. Ono što je povezuje je grad kao prostorno-identitetska tačka i urbani oblik života kao vrijednost koja se, međutim, uvijek potvrđuje i obnavlja kroz neposredan interes i aktivno zajedništvo. U tom smislu grad postaje paradigma postmoderne društvenosti, prostor u kojem se praktikuje neposredno, produktivno zajedništvo koje, iako na ograničenom prostoru i samo povremeno, ipak uspijeva da ponudi alternativu otuđujućim i dehumanizujućim oblicima zajedništva koji su posredovani interesima globalnog kapitala.

⁴ I. Simčić; ART+MEDIA/Časopis za studije umetnosti i medija / Journal of Art and Media Studies Broj 4, decembar 2013.

⁵ "Kolektivizam posle modernizma", priredili Blejk Stimson i Gregori Šolet, CLIO, Beograd, 2010.

Pozorišne potrage za urbanim

Ako gradski kolektiv danas zaista postaje prvorazredni poligon za propitivanja novih, postmodernih oblika društvenosti s one strane modernističkih kolektivističkih projekata i neoliberalnog kolektivizma, onda je očekivano i da to bude smjer kojim će krenuti i pozorišne prakse dok tragaju za savremenim iskustvima i temama koje će ih učiniti angažovanim, aktualnim i društveno legitimnim. Osim predstave „Moja fabrika“, tokom proteklih nekoliko godina u postjugoslovenskim državama nastale su još dvije predstave koje su na srodan način zaokupljene urbanim identitetom i onim oblikom suživota koji smatramo njegovim inherentnim identifikatorom: „Neoplanta“ Novosadskog pozorišta/Ujvideki Szinhaz koju je, po motivima romana Lasla Vegela, režirao Andraš Urban i dokumentaristički i aktivistički pozorišni projekat „KoTo(R) o Kotoru“ koji je nastao u produkciji NVO Exeditio iz Kotora i uz rediteljsko vođstvo Petra Pejakovića. Iako to svakako nisu ni jedine ni prve „predstave o gradovima“, čak ni u regionu⁶, i premda je neizvjesno u kojoj mjeri se može govoriti o nekoj vrsti regionale pozorišne tendencije, određena srodnost između ovih predstava – koja se može dovesti u vezu upravo sa specijalnim statusom grada u kontekstu savremenih debata o novoj društvenosti – daju za pravo da one budu posmatrane zajedno kao mogući pozorišni odgovor na izazov promišljanja grada kao postmoderne paradigme nove društvenosti.

Predstava „Moja fabrika“ revitalizuje socijalistički narativ o Zenici kao „uzavrelom gradu“⁷. Uprkos namjeri da se napravi otklon od jugo-nostalgичnog, idealizovanog i ideologizovanog socijalističkog narativa o Zenici kao dinamičnom radničkom gradu društvenog progressa oglašavanjem onih pozicija koje otkrivaju različite oblike devastacija okoline i zdravlja ljudi kao prećutkivane produkte socijalističke industrijalizacije – postsocijalistička urbana identitetska praznina ovdje se pokušava zaliječiti potvrđivanjem kontinuiteta urbane kulture, reanimacijom zatamnjenog socijalističkog narativa o Zenici kao gradu urbanog progressa, za koji se vjeruje da ipak reflektuje u prošlosti ostvarene urbane vrijednosti i da u tom smislu nudi dobro polazište za konstituisanje savremenog urbanog identiteta ovoga u identitetskom smislu izgubljenog grada.

⁶ Između ostalog, multikulturalni identitet grada Subotice bio je u fokusu predstave „Madač, komentari“ koju su 1985. godine, prema dramskom epu „Čovjekova tragedija“ mađarskog pisca Imre Madača, a u produkciji Narodnog pozorišta iz Subotice Nepszinhas – KPGT, režirali Ljubiša Ristić i Nada Kokotović, o čemu piše Lazar Jovanov u radu nastalom u okviru projekta „Transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti“ i medija (Srbija 1989-2014) Fakulteta dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu. Subotica je takođe u fokusu predstave „Grad demona“, prve od tri cjeline u okviru predstave „Passport trilogija“ koju je u subotičkom pozorištu „Deže Kostolanji“ režirao Andraš Urban 2013.

⁷ „Uzavreli grad“ je naslov filma o Zenici reditelja Veljka Bulajića iz 1961. godine.

Zašto neprestano tragamo za identitetom iako nam on bode oči dimnjacima sa gradske periferije? Zašto svoje dragocjene prepoznatljive karakteristike tražimo u rijetkim vočkama, nepreciznim zapisima, zaboravljenim tradicijama? Zašto ignoriramo Fabriku? Tačno je, Fabrika je oduvijek bila smrdljiva, prljava i bučna, ali i takva učinila je da nekadašnja kasaba postane grad. Zahvaljujući njenim radnicima koji su stigli iz cijele nekadašnje Jugoslavije i Evrope, Zenica je postala multikulturalna i višenacionalna sredina. Zahvaljujući Fabrici zatvorena mala kotlina postala je mjesto otvoreno za sve vrijedne ljude. U tome, nije se teško složiti, nema ničeg sramotnog. Naprotiv, to je idealna identitetska tačka koja nam, rado ću ponoviti, daje otvorenost, multikulturalnost, višenacionalnost. (Selvedin Avdić, autor knjige „Moja fabrika“)⁸

U predstavi „Neoplanta“, međutim, takva pozitivna urbana identitetska uporišna tačka u prošlosti ne postoji. Naprotiv, naslijeđeni socijalistički narativ o Novom Sadu kao gradu multikulturalnog sklada i jugoslovenskoj urbanoj paradigmi bratstva i jedinstva ovdje se dekonstruiše kao ideološki programiran urbani narativ. Ovo je pozorište „suočavanja sa stvarnošću“, koje insitira na hipokriziji dominirajućeg istorijskog narativa o Novom Sadu; na „tamnim mrljama“ istorije grada i traumatičnim istorijskim iskustvima koja nisu integrisana u kolektivno pamćenje, kao što su racija iz 1942. godine, represije u posljednjim godinama Drugog svjetskog rata; na znanju o isključivostima i sudaranjima srpsko-mađarsko-njemačkih, balkanskih i srednjoevropskih, „dođoških“ i „starosjedjelačkih“ identiteta; dakle – na dekonstrukciji narativa o Novom Sadu kao mjestu ravničarske multikulturalne idile. Urbani identitet Novog Sada, istorijski kontinuitet onih odlika društvenog života koje smatramo vrijednostima inherentnim gradskom obliku života u „Neoplanti“ se osporava, ali – budućnost je i dalje otvorena za mogućnost takvog života i takvog grada.

„Novi Sad doživljavamo kao simbol multikulturalnosti, u čemu ima nešto i od generacijskog stava koji podrazumeva mnoge pozitivne ideje vezane za nekadašnju zemlju iz osamdesetih godina prošlog veka. Ali, ako posmatrate život, novi srednji sloj, ili novu generaciju koja nema ni trunke tih ideja i tih slika, onda shvatate da je stvarnost nešto drugo. A morate se suočiti sa stvarnošću da ne biste živeli sa nekim nostalgичnim, ili polunostalgичnim stavovima o vremenima koja jesu bila lepa, ali svakako ne tako istinita“. (Andraš Urban, reditelj predstave “Neoplanta”)⁹

⁸ www.bnp.ba/bnp/predstave/velika-scena/moja-fabrika.

⁹ Stanković. R: „Društvo etabliranog straha“, intervju sa A. Urbanom, *NIN*, 0.02.2014.

U predstavama „Moja fabrika“ i „Neoplanta“ urbani identitet se promišlja prije svega kao pitanje kontinuiteta urbanih oblika života. U predstavi „KoTo(r) o Kotoru“ prošlost se pomalja kao pozadina na kojoj se jasnije uočavaju katastrofalni učinci savremenog pustošenja grada, ali ovdje u prvom planu nije politika sjećanja i pitanje istorijskog kontinuiteta urbanog života, koji se i ne dovodi u pitanje. Multikulturalnost ili suživot različitih grupa ovdje takođe nije centralna tema: ono što je opustošilo ovaj grad je besprizorna kriminogena tranzicijska, turističko-profiterska eksploatatorska devastacija gradskih resursa i kulturnog nasljeđa. „KoTo(r) o Kotoru“ je aktivistička predstava u kojoj se insistira na mobilizaciji gradske zajednice i na aktivnoj brizi o gradu kojom zajednica potvrđuje svoj urbani kolektivni identitet.

Proces rada na predstavi sam razumio, prije svega, kao mogućnost pruženu svakom građaninu Kotora da javno iskaže svoja mišljenja i osjećanja o svom gradu. To je moglo da se uradi direktno sa pozorišne scene, ili kroz doprinos samom procesu i nastanku scenarija predstave, davanjem ideja, prijedloga, materijala; te učestvovanjem u odlučivanju oko važnosti oblikovanja tih ideja. Veoma značajna je stvar osvijestiti potrebu i odlučiti se na javni izraz o javnom interesu. Za to je potreban podsticaj, ohrabrenje, mijenjanje uvjeta i borba protiv inhibiranosti. Ovaj projekat je zato i osmišljen. To je njegova suština – da pozove ljude da se javno izraze, a one koji se nisu odazvali da ohrabri, podstakne i pokaže im da je to moguće, na jedan lijep i bezbolan način. (Petar Pejaković, reditelj predstave „KoTo(r) o Kotoru“) ¹⁰

Glavni junak Grad

Autori predstava „Moja fabrika“, „Neoplanta“ i „KoTo(R) o Kotoru“ govore o svojoj namjeri da se bave „čovekom i kvalitetom njegovog života“¹¹, to jest „živim ljudima, realnim okupljanjem oko zajedničkog interesa“¹², dakle – neposrednim oblicima urbane društvenosti. Sredstva kojima se ta namjera želi ostvariti su, međutim, različita. Ove predstave se razlikuju u pogledu korištenih izvora lingvističkog teksta predstave, to jest (ne)povjerenja u fiktionalni tekst kao medij „istine“, kao i u pogledu (ne)uključenosti građana u pozorišni proces i, s tim u vezi, u pogledu vrste angažmana, deklarativnih (ne)političkih ili (ne)umjetničkih pretenzija. Dokumentaristička i aktivistička predstava „KoTo(R) o Kotoru“ nastala je u okviru projekta NVO Exeditio „Pozorište o Kotoru“, kroz rad reditelja Petra Pejakovića sa stanovnicima/cama Kotora koji su pozvani da identifikuju i artikulišu goruće gradske teme – probleme, koji su

¹⁰ <http://www.vijesti.me/caffe/pravi-ljudi-imaju-moc-koja-je-trajna-893044>

¹¹ Stanković. R: „Društvo etabliranog straha“, intervju sa A.Urbanom, NIN, 0.02.2014

¹² <http://www.vijesti.me/caffe/pravi-ljudi-imaju-moc-koja-je-trajna-893044>

takođe i izvođači. U ovoj predstavi koja se „bavi živim ljudima, realnim okupljanjem oko zajedničkog interesa“¹³ neposredne forme društvenosti ostvaruju se na samoj sceni koja tako postaje tribina za građanski aktivizam. Istovremeno, ta vrsta nesporednosti nosi rizik ograničenosti dejstva pozorišta na zajednicu u kojoj nastaje. Izborom fikcionalnog teksta (roman Lasla Vegela) kao polaznog teksta predstave i angažovanjem umjetničkih sredstava u svim segmentima, „Neoplanta“ apstrahuje i transponuje lokalno u širu civilizacijsku sliku na kojoj se Novi Sad pojavljuje kao znak (upitnog) urbanog identiteta. „Moja fabrika“ je umjetnički mišljena predstava koja kombinuje fikcionalne, esejističke fragmente iz istoimene knjige Selvedina Avdića, dokumentarističku publicistiku, intervjuje sa građanima Zenice i iskaze samih članova ansambla BNP Zenica i koja ostaje zaglavljena između različitih koncepata.

Ove razlike – koje bi mogle biti značajne u kontekstu nekih drugih teatroloških rasprava (o pozorišnom dokumentarizmu ili aktivizmu, na primjer) – ne čine se relevantne sa stanovišta teme urbane društvenosti. Ono što, međutim, može biti relevantno jeste sličnost između ovih predstava u pogledu korištenja temeljne strategije kojom se konstituiše urbani identitet i koja se u tom smislu neposredno tiče teme nove društvenosti.

Ono što se događa u ovim predstavama mogli bismo opisati kao proces konstituisanja urbanog identiteta kroz de-konstrukciju ili re-konstrukciju zatečenih gradskih narativa i kroz prepoznavanje zajedničke brige i ljubavi prema gradu. Taj proces bismo slikovito mogli opisati kao bombardovanje scenskog prostora ličnim narativima, sjećanjima, doživljajima i iskazima o gradu. Tako se plete gusta mreža ličnih odnosa prema gradu u koju se nastoji uhvatiti pretpostavljeni urbani identitet grada. On je ovdje predmet žudnje, nostalgije, brige i fascinacije. Strategija umnožavanja percepcija i doživljaja grada upravo korespondira sa tom fascinacijom koja ima svoje razloge u promišljanju grada kao mogućeg mjesta autentične društvenosti ali i u poraznoj postjugoslovenskoj istoriji urbane kulture. Čini se da urbani identiteta treba iznova izgraditi, od samih temelja. Ti temelji su mogu postaviti upravo oglašavanjem kolektivnog urbanog glasa, višeglasjem, davanjem prava svima da oglase sopstveni narativ o gradu jer – grad je prije svega prostor koji pripada mnoštvu i koji se kao takav mora nanovo osvojiti. Na taj način ove predstave postaju neka vrsta apsolutno demokratične platforme za oglašavanje i legitimizaciju pojedinačnih, fikcionalnih ili nefikcionalnih, istorijskih ili savremenih, posrednih ili neposrednih iskaza o gradu, za slobodnu

¹³ <http://www.vijesti.me/caffe/pravi-ljudi-imagju-moc-koja-je-trajna-893044>

inscripciju različitih značenja u prostor grada i za slobodno iskazivanje očekivanja i nada koje se u grad polažu. Ovakva pozorišna strategija ima diskurzivnu podršku u razmatranjima grada kao city-texta¹⁴ koji predstavlja poprište borbe različitih diskursa koja reflektuje distribuciju društvene moći i koja se ne tiče prošlosti koliko budućnosti grada i gradske zajednice, kao i u različitim savremenim aktivističkim, političkim, kulturalnim projekcijama grada kao prostora u kojem mnoštvo ljudi ostvaruje istinsku društvenost. Zato je ova strategija konstituisanja urbanog identiteta kroz umnožavanje perspektiva radikalna: grad ovdje više nije prostor, nije ni mjesto sjećanja, već doslovno glavni junak predstave, čije uspone i padove pratimo. Takođe, ova personifikacija je nužna: samo tako grad može postati objekat emotivnog angažovanja publike i centar potencijalne društvene kohezije, ljubavi, zaštite i brige građana/ki.

Otpor ili egzodus

Predstave „Neoplanta“, „KoTo(R) o Kotoru“ i „Moja fabrika“ pokazuju da pozorište ima potencijal da učestvuje u debatama o novim oblicima zajedništva i da se pozorišnim jezikom o tome može govoriti savremeno, legitimno i uzbudljivo.

Ali, sama debata o novoj društvenosti prožeta je sumnjama u mogućnost takvih zajednica. Te sumnje proističu iz uvida u nadmoć globalne potrošačke kulture i prodor neoliberalne ideologije u sve sfere života: ako je ukupan život koloniziran tom ideologijom, ako su i sami umjetnici i aktivisti koji nastoje da artikuliraju ili organizuju otpor i sami produkt globalnog kapitala – kako je moguće govoriti o bilo kakvoj lokalnoj autonomiji u kojoj bi bilo kakav otpor bio moguć? Koncept izolovanog, lokalnog otpora nailazi na nepovjerenje zbog isključivanja pitanja proizvodnih odnosa i ekonomskih uslovnosti kao temelja te ideologije. Sve ove rasprave konačno se tiču pitanja širih političkih i ideoloških platformi koja su ključna za promišljanje postmodernog stanja i koja u tom smislu ne mogu imati konačne odgovore.

Da li te sumnje dovode u pitanje i angažman „pozorišta o gradu“ u smislu njegovog mogućeg uticaja na društvenu realnost? Ovo je pitanje kojeg teško uspijevamo da se odrekamo iako razumijemo da nas ono vodi pogrešnim, starinskim tragom podrazumijevajući strogo razdvojena polja društvenih praksi i ideju otpora kao globalnog, totalnog, velikog društvenog zahvata, za koji smo utvrdili da nije funkcionalna. Ideja o uticaju pozorišta na realan politički život, dakle, ne predstavlja više odgovarajući okvir za diskusiju o pozorišnom angažmanu. U okviru koji postavljaju diskursi postmoderne društvenosti svaka društvena praksa koja

¹⁴ Npr. o tome piše Radović M. Srđan u doktorskoj disertaciji „Gradski tekst i toponimija u konstrukciji lokalnog identiteta“, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012.

podrazumijeva intervenciju u društene odnose i transformaciju društvene sfere mora biti shvaćena kao čin otpora. U tom smislu, ne možemo više govoriti o privilegovanim praksama i mjestim političkog otpora: kulturalne, prezentacijske prakse nisu više samo legitimni već i dominantni oblici otpora. Sve to zahtijeva preformulaciju pitanja o društvenom angažmanu pozorišta. U tom smislu, fokusirajući se na „sopstvenu zajednicu“, na forme zajedničkog života u koje polažemo sve nade, predstave „Neoplanta“, „KoTo(R) o Kotoru“ i „Moja fabrika“ jesu tačke otpora anti-civilizacijskom urušavanju gradskih zajednica, mjesta uspostavljanja novih iskustava neposredne, produktivne, žive zajednice i argumenti vitalnog učešća pozorišta u raspravama o budućnosti ljudske društvenosti.